

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 94 (16705)

2003 чылдың
ИЮЛЬ 31,
четверг

Ат салган шагы 17.15
Садар өртээ 3 рубль.

“Шынга” ужуражылга

ӨГ-БҮЛЕ БҮРҮЗҮ ЧАГЫДЫЛГАЛЫГ БОЛЗУН

Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак, ТР-нің Парлалга комитетинин даргазы О.С.Шириндуу, “Шын” солунун кол редактору А.О.Хертек.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак “Шын” солунун редакциязынга июль 29-га чораан. Шериг-оол Дизижилович журналистерниң солунун материалдарын компьютерге өрүп белеткээр кабинетинге, операторларның фото-чуруктары кылып, солунну чыскаап, үндүреринге шуут белең болдурар компьютер төвүнге баргаш, оларның амгы үениң болбаазыраңгай техника, дериг-херекселдери биле канчаар хандырттыганын көргөн. Ол ышкаш журналистерниң ажылдаар өрээлерин ол көргөш, журналистерниң ажылы-биле танышкан. Ооң соонда редакцияның ажылдакчылары-биле ужурашкан.

Солунун кол редактору Артур Хертек редакцияның ажылдакчыларын таныштырган, коллективтин ажыл-ижин, моон сонгааргы сорулгаларын допчузу-биле Чазак Даргазынга чугаалап берген. Рынок экономиказынче шилчилгениң берге чылдарын редакция шыдажып эрткеш, бодунуң ажыл-чорудулгазын рынок экономиказынң негелделеринге дүүштүр чорудуп турарын ол дыңнаткан. Культура килдизинин редактору Светлана Балчыр, корреспондент Арапчор Оксур, кол бухгалтер Алдын-кыс Монгуш боттарының бодаалдарын, саналдарын чугаалаан. Олар солунун журналистеринин билиин, мергежи-

лин бедидеринин, чуртталга бажыңнары-биле хандыраарының, солун чагыдылгазының болгаш өске-даа редакцияның ажыл-чорудулгазынга хамаарышкан шийтпирлээр ужурулг айтырылгара доктааганнар. «Шын» солун редакциязының журналистеринин ажылы-биле Ш.Д. Ооржак танышкаш, ужуражылганың түннелин үндүрүп, чүве чугаалаан. “Шын”—Тываның эң хоочун, хөй номчукчулуг солуну. Республиканың социал экономиказын хөгжүдөр, ылаңгыя рынок экономиказының айтырылгарын шийтпирлээринге деткимче көргүзөр, чурттакчы чоннуң кижизидилгезин экижидер херекке улуг рольду ол ой-

нап келген болгаш моон сонгаардаа ойнаарын ол демдеглээн. Солунун материал-техниктиг баазаны экижээн, компьютер-биле бүрүн хандырттыганын, интернетти ажылгап турар болу берген. Редакцияның капитал септелгезин багай эвес чоруткан. Бо бүгүнү солун бодунуң орулгасы-биле садып, кылып алыр аргалыг болган. Рынок экономиказының үезинде ынчаар ажылдаар ужурулг дээрзин Чазак Даргазы айыткан. Бо талазы-биле кол редактор Артур Хертек элээн ажылды кылганын демдеглээн.

Маңа ажылдап келир мурнунда Артур Хертек Чазакка ажылдап турган. Бис ону кол редакторже депшидеривиске, чамдык кижилер «шыдаар ирги бе, кандыг-ла болду» деп шала чизинип турдулар. Чазакка ажылдаары дээрге амыдыралдың, ажыл-херектин улуг школазын эртери-дир. Чамдык оппозиция солуннары Чазак бажыңында хөй кижилер олурар деп үндезин чок шүгүмчүлөп келген.

(Уланчызы 2-ги арында).

Республика Хүнүнге,
Наадымга умкуштур

БАЙЫРЛАЛ — ДААРТАГЫ ИШКЕ БЕЛЕТКЕЛ

Уе-шагның өскерлишкениннениң теви-биле чоннуң чүс-чүс чылдарда мөөңеп чораан онзагай культуразынче, ажыл-агый чорудулгазының дээштиг хевирлеринче, чоннуң сагыш-сеткил, угаан-бодал байлакшылынче, чаагай чаңчылдарынче катап эглишкени болгаш ол кайгамчык байлактын тургузуушкунунуң күрүнезин тургузарының талазы-биле хөй ажыл-херектерни республиканың дээди удуртулгасы — Тыва Республиканың Чазак чорудуп турар. Ам каш-ла хонгаш, тыва чоннуң кайгамчык ынак, четтикпей манаары малчыннар Наадымын болгаш Республика Хүнүн бүгү чон байырлап эрттирер. Тыва чоннуң национал байырлалы Наадымны эрттирип турарының политиктиг болгаш социал ужуру-утказынга хамаарыштыр солунун номчукчуларынга каш сөстен чугаалап бээрин Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар, Республика Хүнүн база Наадым байырлалын белеткээр база эрттирер талазы-биле Чазактың организастыг комитетинин даргазы Шолбан Валерьевич КАРА-ООЛДАН дилээн мен. Байырлалга хамаарыштыр бистин аравыска болган кыска интервьюну бараалгаттым.

— Наадым — бистин бурун шагда өгбелерден салгал дамчаан национал байырлалымыс, ынчангаш ону чылдың-на демдеглеп эрттирип турарымыс-даа таварылга эвес. Бо чылын ук байырлал Тыва күрүневистин Россияның составынга каттышканындан бээр 60 чыл база найысылал Кызыл хоорайның үндөзүлгө тургустунганындан бээр 90 чыл болган оюнга тураскаадып эртип турары онзагай. Ында бистин эрткен оруувус, төөгүвүс кирип турар болганындан ону

Хоойлуга үндөзүлгө, август 18-те Тыва Республиканың байырлал хүнү деп шийтпирни үндүргөн.

Чамдык чонувустун соора биле бербези-биле малчыннар Наадымын болгаш Республика Хүнүн чүгле байыр-чыскаал кылдыр эрттирер эвес, а оон ханы утказын бодал, бедик деңгелге эрттирер дээш күженишкенин ажыл чоруттунуп турарын демдеглээн. Маңа хамаарыштыр алыр болза, чылды канчаар чурттап эрттиргенивистиң түннелин бодал, ынчангаш бо хүннерин кол утказын кедээ ажыл-агый ажылдакчыларының ажылының түннелин үндүреринче угланган. Бо чылдың малчыннар Наадымы чартык чылдың болгаш кыштаглаашкынын түннели-биле кожууннарга тус-тузунда эрткен болгай. Ниитизи-биле алыр болза, бисте кедээ амыдырал, кедээниң байдалы бичии-ле экижип олар болгаш чаа-ла көдүрүп олар деп дорту-биле демдеглеп каайн.

(Уланчызы 2-ги арында).

СӨӨЛГҮ ШАКТА

■ Россияның Президентизи В.Путин Италияның премьер-министри Сильвио Берлусконини хүлээп алгаш, ийи чурттуң аразында экономиктиг харылзаалар айтырылгарын чугаалашкан.

■ Президент В.Путин чуртун Иштики херектер ямызының дээди дужаалдыг кижилерин Кремльдин Георгиев залынга хүлээп алгаш, экономиктиг кем-херек үүлгедишкени-биле демисел чорударының кол углангышкынарын тодараткан. ИХЯ-ның оралакчы даргазы генерал Сергей Рохальский ИХЯ-ның структура-

зын эде организастаары дооступ турарын Президентиге дыңнаткан.

■ Президент Владимир Путин Украинаның президентизи Леонид Кучма-биле ужурашкаш, Украинада тургустуна берген байдалды барымдаалааш, чуртун тараа курлавырындан 200 муң тонна тарааны бээрин дугурушкан.

■ Күрүне Думазының депутаты Юшенковту өлүргөн херекти истеп илередири доозулган. Өлүрүкчү херекке хамаарышкан 6 кижини тудуп хоругдаан.

■ Дагестанда эрте-бурунгу хевис бүдүреринин техноло-

гиязын катап тургузуп эгелээн. Хевис бүдүрүлгезинге мурнунда 12 муң кижилер ажылдап турган болза, амгы үеде чүгле 200 кижилер арткан. Бүдүргөн хевистин шынарын өрттедип тургаш хынаарын эгелээн.

■ Ленинград областа Царское село деп суурда янтарлыг өрээлди (хүннээрктиг кестүр өрээлди) катап тургузар ажыл уламчылавышаан. Ажылдарны доозарыга ам-даа 8,5 млн. доллар негеттинип турар. Бүгү ажылдарны 2010 чылда доозар.

■ РФ-тин Федералдыг Айыыл чок чорук албанының директору Николай Патрушев болгаш ИХЯ сайыды Борис Грызлов Чечняга терроризмге удур демисел чорудар бүгү хүлээлгелерни ФАА-дан ИХЯ

органнарынче долузу-биле дамчыдып бергенин Президент В.Путинге илеткээн.

■ Москвага билдинмес үш кижилер Ирактын элчин черин үптээн. Элчин черинин төлээзи 3 млн. доллар өртектиг чүүлдерни оорлаанын дыңнаткан, ынчалза-даа истекчилер 2 млн. хире долларның каражазын чедиргенин дыңнаткан. Истелге уламчылавышаан.

■ Приморье крайдан эм оьттар чыыр дээн үш кыдат хамааты кызыгаар эрттир шургуп кирген. Оларның бирээзи кызыгааржыларга удур каржылангаш, балыглаткан. Эмнелгеден үнген соонда ону судка кирир.

■ Сибирь чурттуг эртемден Андрей Субботин кедээ ажыл-агый культуралары хораннаар чаа

машинаны чогааткан. Кара чаңгыс ол машина культураларны самолеттардан эки хораннаарын көргүскен.

■ Сөөлгү хүннерде Иракта Хусейнниң чугаазы дыңналып эгелээн. Ол ийи оглунуң өлүрткеннге аажок кажыдып турарын дыңнаткан болгаш бир эвес 100 оолдуг турган болзумза, оларны база бо ийи оглум ышкаш кижизидер турган мен деп чугаалаан. Чогум кайыын чугаалап турары билдинмес бооп арткан.

■ Иракты катап тургузарынга чеже херенги херек бооп турарын чажырганы дээш АКШ-тын президентизи Дж.Бушту чурттуң парламентиизи бурудадып турар.

(Агентилелдер медээлеринден).

ӨГ-БҮЛЕ БҮРҮЗҮ ЧАГЫДЫЛГАЛЫГ БОЛЗУН

(Төңүзү. Эгези 1-ги арында).

Херек кырында ол ындыг эвес, Чазакта эң-не шилиттинген, эртем-билии шыырак, мергежилдик кижилер дүн-хүн чок ажылдап, улуг үүлени бүдүрүп турарлар. Ооң чижээнге солунун кол редакторун кириген.

Ужуражылганың киржикчилери солунун журналист кадрларын белеткээрине улуг кичээнегине салган. Шериг-оол Дизижикивич ону чүүлдүгүнүп деткээн. Чогаадырынга, бижиринге салым-чаяанныг тыва оолдар, кыстарны шилип алгаш, журналистиканың мергежилдинге өөредир хемчегни алырын амыдырал негеп келген. Ону барымдаалааш, Тываның күрүне университетинге журналистика факультетин аядаар азы журналистика лицейин тургузар дугайында чугааны кылыры чугула болу бергенин ол айткан. Оон аңгыда солунун журналистеринин билиин, мергежилдин бидери-биле курстарже, семинарларже өөредип чорударынга деткимче көргүзөр даалганы ТР-ниң Кадр политиказының яамызынга Дарга бээр болган.

Солунун арыннарында үнүп турар материалдарның шынары мурнукузундан элээн экижээнда болза, ам-даа утка-шынары куду, номчуктуга солун эвес, оон сагыш-сеткилинге дегбейн турарын Шериг-оол Дизижикивич чугаазынга демдеглээн. Солун чонну ажылче хаара тудар, организастаар, тура-соруун, сонургалын көдүрүп хулээлгелиг. Ону «Шын» солун чедир боттандырбайн келгенин шүгүмчүлээн. Рынок экономиказының үезинде чонну саарылгага, сайгарылгага өөредир, хаара тудары чугула айтырыг болуп турар. Ындыг турбуже дүктү, эътти болгаш өске-даа көдээ ажыл-агый продуктуларын канчаар дүргөн бүдүреринин, шынарын экижидеринин, канчаар шалыпкын саарының, эки өртек-үнеге чедирип алырының, адааннажылга, чижилгеге кандыг арга-биле өскелерни алып, тергидеп үнеринин дугайында чоннуң, сайгарлыкчыларның сонургаар, ону амыдыралга ажылгай бээр материалдар ховар үнүп турар. Рынок экономиказынга хамаарышкан материалдарны солунга доктаамал чырыдарын журналистерге Дарга сүмелзээн.

Солунун журналистери солунга шүгүмчүлелдик материалдарны эвээш бижип, дидим эвес чоруун көргүзүп турарын четпес деп санаан. Чазактын яамыларының, ведомстволарының, оларның удуртукчулары-

ның аразында бодунуң албан-хулээлгезин чедир күүсетпейн турарлар бар. Оларның чүге багай ажылдап турарының чылдагааннарын сойгалаар, ажыл-херекти экижидерде канчаар ажылдаза чогуурун тодарадып, шыңгыы шүгүмчүлелдик кылыры чугулазын Ш.Д.Ооржак чугаалаан.

Оппозиция солуннары ТР-ниң Чазан, оң удуртулгазын уш-баш чок шүгүмчүлээн, бак сөглээн, тыва чонну куду көрүп дорамчылаан уткалыг материалдарны бижип турда, «Шын» солун орта удурланган, чөптүг, шын тайылбырны, харыыны, үнелелди берген чүүлдери доктаамал биживейн турарынга Дарга таарзынмаан. Республикада 160 хире политиктиг партиялар, шимчээшкинер, хей-ниити организациялары бактаап турар. Оларның чамдыктарының ажыл-чорудулгазында күрүне эрге-чагырга органнарынга, чурттакчы чоннуң амыдыралынга, кижизидилгезинге багай салдарны чедире бээр чүүлдер бар, оон дугайында солун эвээш чырыдып келген. Үндезин тыва чоннуң аразында бодунуң сарыг шажынындан үнгеш, ужу-утказын, углангышкынын безин билбес янзы-бүрү шажын организацияларынче кирип турары хөйге билдингир болу берген. Шак ындыг тыва кижиниң чаңчылынга, амыдыралынга ажыктыг эвес, национал культуразынга, чоргааралынга таарышпас шимчээшкини болдурбас суртаалды чорудары чугула болу берген деп, ол санаан.

Тыва Чазактын эрттирип турар байырлалдарын чамдык кижилер анаа-ла-бир оюн-тоглаа кылдыр санап турарынга Дарга чөпшээрешпейн турар. Ол дугайында солуннарга база бижип турган. Байырлал дээрге республиканы мурнунда салдырган политиктиг болгаш ажыл-агый айтырыгларын чедишкенин шийтпирлээринге, кижилерниң тура-соруун, хей-адын көдүреринге дузалаар чугула хемчег дээрзин ол айткан. Оң чижээне Республика хүнүнге төлөпиг ужуражыр дээш Кызылдың чылыг дамчыдар шугумунда шалыпчы ажылдап турар ажылчыннары кириген.

«Шын» солунун чыгыдылганы эвээш, ону четпес организастап турарын ужуражылганың киржикчилери чөптүү-биле шүгүмчүлээн. Ылаңгыя Ак-Довурак, Кызыл хоорайларда, Каа-Хем, Би-Хем болгаш өске-даа кожууннарда дыка эвээш.

Чурттакчы чоннуң политиктиг ниити билиин, культуразын

бедидеринге, Чазактын үндүргени хоойлуларын, чарлыктарын, доктаалдарын билип алырынга, кижиниң ажылынга, амыдыралынга ажыктыг солуну чагыдып алырынче Шериг-оол Дизижикивич улуг кичээнегине салган. Солун чагыдылганы дугайында селектор хуралын Чазак эрттиргеш, бюджет организациялары, оларның ажылдакчылары ыяап-ла «Шын» солуну чагыдып алырын сүмелзэн турганын ол айткан, бюджеттен шалып ап турар кижилер Чазактын солуну чагыдып албаанын четпес деп санаан. Ылаңгыя Ак-Довуракта «Шын» солунун чагыдылганы кончуг эвээш, чүгле хоорай чагыргазында безин 40 хире кижилер ажылдап турар, олар шүптүзү солун чагыдар болза, сан-чургай немежирин чугаалаан. Солуну чагыдар өртээ ындыг кончуг улуг эвес. Амгы үеде пенсия, пособие, шалып ап турарларның саны республикада кончуг хөй. Өг-бүле бүрүзү «Шын» солуну чагыдып алыр арга-шинээ бар болу берген. Солун чагыдылганын шын организастаар хулээлгелиг республиканың Чазаның, кожууннарының, хоорайларның идеология органнары, ТР-ниң Парлаалга комитеди (даргазы О.С.Шириндуу), «Шын» солунун редакциясы четпес ажылдап турарын Чазак Даргазы шүгүмчүлээн. Моон сонгаар солуннар чагыдылганын эки организастаар даалганы оларга берген.

Солунун чоокку үеде перспективтиг планында материалдарның утка-шынары, каасталганын экижидери-биле солуну янзы-бүрү өңнерлиг үндүрер, неделяда үнерин 4-5 чедир көвүдедир, дөрт кожуунга корреспондент пункттарын тургузары көрдүнүп турар. Чазак Даргазы бо хемчеглерни чүүлдүгүнүп деткээш, республиканың хөй номчукчулуг солунун Чазак доктаамал деткип келген, моон сонгаар-даа деткир дээрзин бүзүрөткен. «Шынчыларның» чогаадыкчы ажыл-чорудулгазынга чедишкенин Шериг-оол Дизижикивич түннелинде күзээн.

Ажыл-албаны чай чок-даа болза, «Шын» солунун журналистери-биле ужуражып чедип келгени дээш Шериг-оол Дизижикивиче өөрүп четтиргенин коллектив илереткеш, Чазактын хүн бүрү деткимчезинге, дузанынга даянып алгаш, Чазактын, оң Даргазының идегелин ажыл-херек кырынга боттандырарын «шынчылар» аазааннар.

Таан-оол ХЕРТЕК.

БАЙЫРЛАЛ — ДААРТАГЫ ИШКЕ БЕЛЕТКЕЛ

(Төңүзү. Эгези 1-ги арында).

Ам-даа ажылды күжениш-кинниг кылыры негеттинип турар, ажылдың темпизи эвээш, ынчангаш байырлалдың бир сорулгазы — бо темпизин, углангышкынын быжыглаары. Эки көргүзүлгени чедип ап турар ажыл, амыдыралынга кызымак көдээ ишчилерниң хей-адын деткип, хожудап турарларны сагындырып, оваарындырып алыры-биле тодаргай ажылды кылыры.

— Шолбан Валерьевич, бо байырлалда мурнунда чылдардан онзагай кандыг чүүлдер немежип турарың?

— Мында кол чүве — программа өскерилген. Байырлал эрттирери-биле организастыг комитеттиң тургускан планын езугаар алдынган хемчеглеринге бүгү чонну киржиринче чалаан. Чижээ, программада Наадымда тыва өглер дерилгези тускай ажыдышкынын байыр чедиришкени-биле эгелээр. Дерилгеге бир дугаар чер алган өгге, оон ээзинге шаңнал кылдыр «УАЗ» маркалыг чийк машинаны бээри көрдүнгөн. Ында безин ханы утка бар. Сөөлгү үеде спортчуларның тиелелгезинге машина салып турар дээрге, чамдык улус «аарышкылыг» кылдыр хулээп ап турар апарган болгай. Ол кончуг шын. Тыва өг дээрге бистин ада-өгбелеривистин шаандан тура чурттап, ажы-төлүн бодарадып, амыдыралын тудуп келген оран-савазы-ла болгай. Ол көжер-дүжерде-даа таарымчалыг, ап чоруурунга эптиг эди. Өгге тыва кижиниң сонургалын катап эгидип, өглерге чурттап чоруур кижилерниң санын көвүдедири-биле чоннуң хей-адын көдүрер сорулгалыг база кожууннарга улуг өртектиг өглер турзун дээш байырлалды эрттирип турар.

Бо хүннерде кежээниң-не Наадымны канчаар эрттиреринин дугайында штаб хуралын удуртукчулары чүнү кылганын, кандыг ажылдарны чедир кылыры артканын илеткеп турар. Байырлал үш хонук дургузунда үргүлчүлээр чүве болганда, аңаа ыяк белеткелди чорудар апаар бис. Ылаңгыя өг хоорайжыгашка чырык-энергия айтырыын бирги черге шийтпирлээр, өглерни тигеринин чуруму, чонун ижер суу, хей-ниитинин корум-чурум айтыры, бок төгөр черлер, бок сөөртүр машиналарны тургузары, эрттирер спортчу болгаш өске-даа хемчеглеринин сценарийи, келген чонну, чалаткан аалчыларны, мурнакчыларны хулээп алыры, делегаттарның ижер-чиер чеми, хонардүжер черлери, оларга бүгү-ле таарымчалыг байдалды тургузары дээш, өске-даа чугула айтырыглар болур.

— Өскээртен аалчылар киржир бе?

— Федералдыг округтан, Россияның Чазандан хүндүлүг аалчыларны чалаары-биле чалалгаларны чоруткулаан. Дорту-биле чугаалаар болза, келир чылын биске юбилейлиг байырлал кел чыдар. Ынчангаш ынаар улуг күштү белеткеп, аңаа холбаштыр акша-төгерики кирип база бо байырлалды республика деңгелинге, Россия деңгелинге эрттирери көрдүнүп турар.

— Наадым киржикчилеринге шилелгени канчаар чорудуп турарың?

— Бо хүннерге чедир республиканың кожуун бүрүзүнге боттарының маевкаларын эрттирер, шылгараан кижилерни, ажыл-агыйларны илереткен турар ужурулуг. А найысылал Кызылга мурнакчыларның мурнакчыларын хуралче көвүдедир чалап алыры бирги чергениң айтыры болгай. Ынчалза-даа Наадымның чемпионнарын болгаш мурнакчыларны илередир ажыл амдызында уламчылап турарындан тодаргай даңзы тургустунмаан. ***

База бир баш бурунгар дыңнадып каар чүүл — спортчу хемчеглерден чарыш аъттарының дерин 3-тен эвээш эвес, ол ышкаш элээди оолдар болгаш улуг мөгелер аразында хүреш маргылдаазынга аңгы-аңгы хүннерде ийи чүстен ажыг мөгелерни хүрештирер дугайында дыңнадыгны июль 29-та болуп эрткен селектор хуралга Күш-культура болгаш спорт яамызының сайыды С.Ы.Ооржак дыңнатты. Ол талазы-биле кожууннарже дыңнадыгларны чоруткан база мөгелери хөй кожууннар бөчүлүн 16-дан өрү мөгелери хүрешке салыр аргалыг болур. «Тыва, бойду болгаш кижилер» деп фото-чурук, «Көдээ аныктарның эгелээшкени» дээн хевирлиг делгелгелерни, өске-даа чурукчуларның чурраан чурук каасталгаларын болгаш чоннуң хереглел барааннарының ярмакзын Наадымның киржикчилери болгаш хоорайның чурттакчылары, чалаткан аалчылар көөр аргалыг болур.

Селектор хуралга, бир эвес кожуун чагыргазы Кызылче наадымнап чоруй баар болза, оон орнунга арткан удуртукчулар кожуунда ажыл-агыйны уштап-баштаар талазы-биле планын ажылдарны баш бурунгар белеткеп алырын чугаалашкан. Байырлал байырлал-ла болгай, ынчалза-даа келир кышка белеткел ажылдарын, оон-биле катай мал чемиң белеткелин утуп болбас ужурулуг бис. Ук ажыл бо хүннерде кончуг оожум чоруп турарын демдеглээн.

Чымысмаа МОНГУШ
чугаалашкан.

ТӨП СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНДА

Июль 28-те Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының организастыг хуралы болган.

Чажыт бадылаашкынын түннелин езугаар дээди юридиктиг эртемниг, мурнундагы составтын комиссия даргазы Шолбан Чыргал-оолович МОНГУШ Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының даргазына соңгуттурган.

Дээди эртемниг, мурнундагы составтын комиссия даргазының оралакчысы Лидия Михайловна ЯКУШКИНА дарганың оралакчысы болган.

Дээди эртемниг, мурнундагы составтын комиссия секретары Людмила Ывьевна КАРА-САЛ Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының секретарына соңгуттурган.

Бистин корр.

Улуг-Хемде соңгулдапар

БАШТАЙГЫ ТҮННЕЛДЕР

Улуг-Хем кожуунун чагырга даргазының катап бадылаашкыны июль 27-де болган.

Муниципалдыг соңгулда комиссиязының баштайгы түннелдерин езугаар алырга, В.К.Пюрюна тиелелгени чедип алган. Катап бадылаашкына киришкен соңгукчуларның 48, 18 хуузу ол дээш бадылаашкынын берген. Ийги кордакчысы К.Ш.Көшкендей соңгукчуларның 47,57 хуу бадылаашкынын алган.

Ынчангаш Улуг-Хем кожуунун амгы чагырга даргазында ийги хуусаада ол-ла албан-дужаалга хевээр артып калыр бүгү-ле арга бар.

Бистин корр.

ТР-ниң Чазаның Даргазындан

Тыва Республиканың Чазак Даргазы РФКП-ниң республика салбырының удуртукчузу Григорий Чоодуевич Ширшинге, а ол ышкаш бүгү-ле төрелдеринге база чоок кижилеринге Кызыл-оол Чоодуевич ШИРШИННИҢ мөчээни-биле ханы кажыдалды илередип тур.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазы Тыва Республиканың Дээди Хуралының ийги чыгыжының депутады Григорий Чоодуевич Ширшинге оон дунмазы Кызыл-оол Чоодуевичиниң мөчээни-биле ханы кажыдалды илередип тур.

МӨӨРЕЙЛЕР — ХЕЙ-АЪТЧЕ СОРУК

УЖУГУП ЧОРААН ДЕГ

Июнь 25-те хөлчөк чаъс чаап турган. Ынчалза-даа Сүт-Хөлдүн Алдан-Маадыр сумузунун девискээринде кюки бажы кизирт, аът бажы козурт дизе, хөөрөм эвес. Чарыштырар аъттарның ээлери мунукчулары-биле чедип, чыгып келгени ол.

Аңаа чыгып келген, чарыштырар дээн азы ээлериңиң анаа-ла мунуп келген аъттарының ниити саны 500 чедип турган. Ынча хей аъттар аай-дедир маңажып, оранып, киштежи кээрге, сүрлүг, чараш-даа, эрте-бурунгу Чигис-Хаанның эмгектикчөк аг-шерии сагышка кирер, бо анаа кыдындан көрүп турган кижиниң безин чүрээ хөөрээр болду. Ынчап турувуста, аныяк аъттарны салып үндүрдү. Чамдык аъттар ана шыданмай, ийи буттап шурап, өскелери харындаа мөөп бар чыдар болду. Бойдустун чаялгазы-даа чараш-ла-дыр ам. Борта чүгүрүк аъттың каш янзы чоруунуң аайы-биле 5 хевирге чарыш болган. Маңаа шаңнал алган аъттар бүрүзүн бижип чыдып бээр дээрге, бо чүүл анаа-ла даңзы апаар хире. Ынчангаш маңаа чүгле бир дугаар чер алган аъттарны бижип көрээли. 72 улуг аъттар чары-

жыңга Хер-Тайга сумузунда чылгычы Александр Түлүштүн Калчан-Шилги деп аъды бири черни алган. Аныяк чоруктуг аъттарга база-ла ол чылгычының Доруг аъды, чыраа аъттар чарыжыңга Баян-Таладан Семен Ондарның Доруг аъды, аныяк чүгүрүк аъттардан Би-Хемден Эдик Салчактың кара аъды, улуг челер аъттардан Улуг-Хемден Серот Санчаттың калдар аъды тус-тус бири черлерни ээлээн.

Аът чарыжының шаңналы-даа шыырак болган. Улуг аъттар чарыжыңга бири черни алган Хер-Тайга сумузундан чылгычы Александр Түлүштүн Калчан-Шилгизинге УАЗ машинаны тывыскан. Күжүр Калчан-Шилги ээзинге УАЗ машинаны чаалап бергенин билгензиг, ийи бут кырынга тура халып, киштеп каап турган. Кырында бичи мунукчунуң өөрөнгени-даа аттыг, аъдын дораан оожургадып аптар

болду. Ол мунукчунуң адын айтырып алыр дээш Хер-Тайга сумузунуң чагырыкчызы А.Ч.Иргиттиң шенээнден аяр шелдим. Боду даш көдүреринге 4-кү черни алган, мөгези шүтгөн (16 харлыг оолдар хүрежинге Хер-Тайга сумузундан оол шүтгөн), сумузунуң аъды эрткен, хей шаңнал хүлээп ап ажаанзыраан, чоргаар чагырыкчы мени эскербеди-даа. Ол аразында Калчан-Шилгини мунган бичи оол төгерикти долганып чорупту. Аътың маңап бар чыдарының чаражын, буттарының чииги ана черге дегбейн, ужугуп чораан дег. Ол хире аъдыңа чылгычы дыка-ла ынак боор. Ажаар, камнаар, хүндүлөксээр-ле аъды ол боор. Тыва эр кижиниң хей-аъды чүгүрүк аътта дээрзин өгбелеривис анаа эвес чугаалап чораан.

Борбаанай ОНДАР.

ЧУРУКТАРДА: чарыш үезинде; эрткен Калчан-Шилгиниң ээзи Александр Түлүш аъды, мунукчузу-биле.

Василий Балчий-оолдун тырттырган чуруктары.

МЕРГЕЖИЛИНГЕ ЫНАК

Сүт-Хөл кожуунуң Алдан-

Маадыр сумузунда хүндүткелдик кижилерниң бирээзи — ында эмнелге пунктузунуң эргелекчизи Сүгдер Санчай-ооловна Монгуш. Ол 1972 чылда Кызылдың эмчи училищезин дооскаш-ла, төрөөн сууру Алдан-Маадырга кээп ажылдап эгелээш, ол-ла хевээр ынак ажылын кагбаан. Оон бээр 32 чыл эрткен. Суурнуң чону ону хүндүлөп, «улуг эмчи» деп адаар апарган. Чүге дээрге медфельдшер эртемниг-даа болза, ажылыңга бердингени, анаа ынаа, ону билири-биле ол улуг эмчилерге деннежип турары ол

дээрзин чоннуң үнелээни ол. Сүгдер Санчай-ооловна эки ажылы дээш Алдан-Маадыр өгбелерниң тура халышкынындан бээр 120 чыл ою болган байырлал таварыштыр ТР-ниң Чазааның Даргазының Хүндүлел бичии-биле шаңнаткан. Ынчангаш хүндүлээчел, биче, чымчак сеткилдиг, ажыл-ишчи угбавыска ынак мергежилинге ам-даа улуг-улуг чедишкиннерлиг болурун күзеп каалыңар.

ЧУРУКТА: хоочун эмчи-фельдшер С.С.Монгуш.

КӨДҮРЕР-ДАШ

Эр кижичүгле шыдамы, эрес-дидими-биле эвес, күштүү-биле база ылгалыр болгай. 120 чыл мурнунда аът-хөлдүг чүс-чүс экер эрлер аай-дедир шапкылажып, ок-боо даажы чаңгылап, дары ыжл, чыдындан агаары дүдүскек дег куураып турган Оргу-Шөлдүн ортузунда амгы үеде беш улуг көдүрер-даштар анаа эвес чыдып турар.

Ол даштарның эң улуу 150 кг хире деңзиг. Улуг назылыг кырганнарның чугаазы-биле алырга, шаандакы начиннары оон-даа аар, улуг даштарны чоңа-биле көвөп алгаш, баштай дискөк чедирер, оон хөрөккө эжкээр, адак соонда бажын ажыр хол кырынга көдүрүптер чорааннар. Бир эвес амгы шагның аар атлетикага делегей чемпионнарын аңаа аппарып, ол даштарны көдүртүр болза, ол аар даштарны көдүрүп шыдаары чегенчиг-ле боор. Чүге дээрге оларның көдүрүп турары аар штангалары тударыңга, көдүреринге эптиг-ле болгай. А тудар чери чок, эпчөк дөрбелчин аар дашты көдүрери оларга берге-ле. А бистиң эрте-бурунгу өгбелеривис тударга эпчөк, туттунмас аар даштарны безин хол бажыңга көдүрүп чорааннар.

Ам бурунгуларның амгы салгалы өгбелерин кайы хире салгап алганын көрүп көрээлиңер. Оргу-Шөлде чыдар даштарны алдан-маадыр өгбелер база көдүрүп чораан. Ынчангаш ол даштарга хол дээртип, хүн кылайтыры безин — амгы салгалга аас-кежик. Ол хүн даш көдүрер маргылдаага аңаа 150 кг деңзиг дашты бир дугаарында Хер-Тайга сумузунуң даргазы А.Ч.Иргит көдүргөн. Баштайгы шенелдеге ол ук дашты курлак чедир көдүргөн. Ийи дугаарында аар даштарның чаныңга Бай-Тайга кожуунда хоочун культура ажылдакчызы, 60 хар ажа берген Хунан Киров үнүп келген. Бо хоочуннун турсоруккур деп чүвезин ынчан магадаан мен. Чараш тыва идиин, каас тыва тонун кедип алган хоочун бистиң машинавыс чоогунга кылаштап кээрге, ТР-ниң Чазаандан бир дарга: «Чаа, хоочун кандыг көрүлдөгө киржил?» — деп айтырган. «Бир мөге эккелдим» — деп, оозу харылаан. «Кайыл оон?» «Бо» — дээш, хоочун культура ажылдакчызы бодунче айыткан. Бис хоочуннун оозун баштактанып турары ол деп бодаан бис. Культура ажылдакчылары черле ыңдыг болгай. Чораан-на черинге чонун хөглөдир. Шынында бо удаада Хунан Киров баштактанмаан болган. Хоочун мөге хамык даштарның шуптузун көдүргүлээш, чаңгыс черге чыггаш, эң соонда 150 кг дашка чедип келген. Ол кончуг тударга туттунмас, аар, соок

дашче 60 хар ажа берген кижичи хамаанчок, ында турган дыка хей аныяк оолдар дидинмээн. Хоочун культура ажылдакчызы аар дашты туткан ояар көдүргөш, дискөк

караан оранчок ажыр көдүргөн. Ол хоочуннун канчаар-даа аажок күштүүн көргүскөн. Мен бодаарымга, ынчан Оргу-Шөлге чыылган чондан тыва чоннун алдан-маадыр өгбелеринге турсааткан байырлалының алыс шын утказын хоочун культура ажылдакчызы Хунан Киров эки билип турган боор. Ынчангаш ол кымдан артык онза байырлап турган.

Дараазында аныяк күштүглерден 10 ажыг кижичи ук 150 кг дашты көдүрүп шенээш. Оларның чамдызы хөрөк чедир көдүргөн, өскелери бел чедир көдүргөннер. Чамдызы мырыңай хүн кылайты албас болган. Катап көдүргениниң соонда дөрткү черни Хер-Тайганың суму чагырыкчызы А.Ч.Иргит аар дашты төш бажы чедиргеш, Сергей Донгак оон бичи-ле ажыр көдүргөш, 3-кү черни ээлэгилээш. Бири, ийги чер дээш демисел Кызылдан Март-оол Сыгыт-оол биле «Баян-Дугай» күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезиниң даргазы Виталий Ооржактың аразыңга болган. Аңаа Виталий Ооржак бири черни бүзүрелди-биле алган. Ол аар дашты эгин ажыр октапкан.

Борис ОНДАР.

ЧУРУКТАРДА: бири чер алган «Баян-Дугай» ККБ даргазы Виталий Ооржак; хоочун культура ажылдакчызы Хунан Киров 150 кг аар дашты көдүрүп үндүрүп бар чор.

МӨӨРЕЙЛЕР — ХЕЙ-АЪТЧЕ СОРУК

«ЧАРЫННЫГНЫҢ АДААНГА ДУШПЕЙН...»

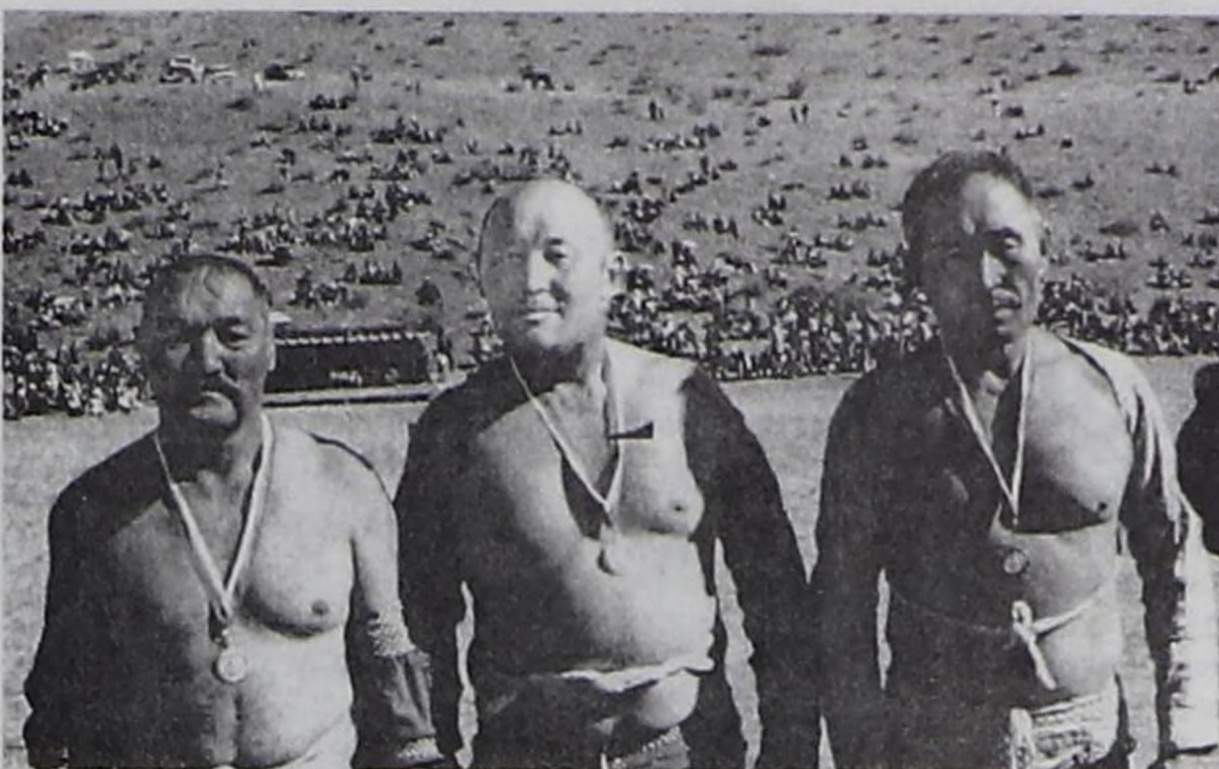
Алдан-маадыр адalara тураскааткан чоннуң байырлалының чоруттунар планын езугаар июль 25-те улуг назылыг болгаш аныяк мөгелерниң хүрежи болур турган.

Ол хүн хүнзедир чаъс чаганы-биле чүгле 16 хар чедир аныяк мөгелерниң хүрежи болган. Чаа-ла өзүп олурар аныяк мөгелер өл-чаъс-даа дивейн, ачыр-дачыр тутчуп турган. Түннелинде бирги черни Ишкин суурдан Александр Хуурак, ийиги черни Чыргакшдан Күзеш Куулар, үшкү черни Сүт-Хөлден Адыгжы Ондар, дөрткү черни Суг-Аксындан Вячеслав Ондар үлешкен.

32 хоочун мөгениң хүрежи оон эртенінде, чаъс аязы бергенде, болган. Ол сеткил-сагышты чымчадып келир, онзагай болган. Чүге дээрге аңаа Тывага хөй удаа шүүп чораан, хоочун мөгелер киришкен. Олар кымнарыл дээрге Сыын-оол Күжүгет, Октябрь Түлүш, Михаил Монгуш, Каң-оол Кара-Сал дээш, кымнары чок дээр. Олар эзир дег деви-биле чоокку эрткен үени сагындырып, чүректени хөлзедип турган.

Эгезинде Владимир Седип-оол, Дарый-оол Куулар, Октябрь Түлүш, Каң-оол Кара-Сал онагларын чийк октагылап алды. Бай-Тайгадан хүрежир дээш албан-биле келген Хунан Киров шала аныяк мөгеге таварышкаш, ылап-ла ам-даа калбаанын көргүзүп, оозун октап алды. Хоочун мөгениң девири безин дыка сүрлүг болган. Ийиги салыгда республикада чүгүрүк аъттары-биле билдингир Сергей Ынаалай көстүп келди. Амыр эвес тудар мөге кылдыр бодун көргүзүп, онагларын чийги-биле ажып турду. Оон ыңай мээң көрүп көрбээним мөге Суг-Аксындан Маадыр Сарыглар база онагларын ызырындырбастаан. Ол хоочун мөге өскелерден элээн ылгалдыг, эрин салының безин чаагайы аттыг болду. Ачыр-дачыр чидиг демиселдин түннелинде эң шыырак үш мөге арты. Олар кымнарыл дээрге Тываның каш дакпыр чемпиону Сыын-оол Күжүгет, чүгүрүк аъттар ээзи Сергей Ынаалай, кымга-даа шоолуг билдинмейн чораан мөге Маадыр Сарыглар. Долгандырыг хүрешке бир дугаарында Сыын-оол Күжүгет биле Сергей Ынаалай таварышкан. Үр хүрешпээн хоочун мөге арга кылып чыткаш, Сергей Ынаалайга октадып алды. Дараазында Суг-Аксындан Маадыр Сарыглар Сергей Ынаалайны чийги-биле октады. Сөөлгү салыгда Сыын-оол Күжүгет аңаа ужуп берди. Ынчангаш хоочун мөгелер хүрежинге Сүт-Хөл мөгези Маадыр Сарыглар шүтгөн.

180 кижжи киржикчилиг сөөлгү улуг мөгелер хүрежи база-ла дыка солун, сүрлүг, көрүштүг эрткен. Аңаа өзүп олурар мөге Ай-Демир Монгуш арга-дуржулга кирип олурары илдең, онагларын чийк ажып турган. Бо мөге ам бир каш чыл эртсе, адазы Владимир Монгуш, акызы Аяс Монгуш ышкаш республикага шүглүп,

делегей чергелиг маргылдааларга Тываның алдаржыдып эгелээр-ле боор. Черле ыңчаш Тываның эң шыырак, хоочун мөгелериниң бирээзи Владимир Монгушка өөрүп четтирер ужуруг бис. Кады төрөөн дунмазы-даа болза, Аясты делегей чергелиг мөгелер-биле хүрежир тулган мөге кылдыр өөредип каан-дыр, ам эрткен 10 чылдарның дургузунда бистин республикага Аяска эннежир мөге тывылбаан. Ол дээрге ону тренерлеп чоруур акызы Владимирниң ачызы. Ам бо хүннерде оглу Ай-Демирни тулган мөге кылдыр өөредип тур. Оон база-ла сөөлүнде эң дээр мөгениң үнери чугаажок. Ынчангаш Тываның каш дакпыр чемпиону Владимир Монгушка республиканың тулган тренери дээн хевирлиг спортчу алдарлыг ат тыпсыр үе черле келген боор. Үргүлчү шүүр боорга, чамдык улус: «Аяс чеже шүүр чүвөл, өске мөгелер шүггей-ле» дизи бээри таан ыңчыг. Бир хоочун мөге республика чемпиону Авырга ат четкеш, хүрештерге киришпес, аңаа девип каар болза эки деп чиктиг санал база солунга парладып турду. Мээң бодалым-биле алтырга, чемпион мөге кижжи ону октаар мөге кижжи тывылгыжеге чедир хүрежир, бир эвес болдунар болза, бүгү назынында-

даа болза, шүүр ужуруг. Анаа-ла өске мөгелер шүгзүн дээш, хүрештерге киришпес чорукка удур мен. Мөге кижжи бүрүзү Аяс ышкаш ажыг дерин төп, удурланыкчыларының шуптузун ылап шын октааш, бедик шаңналды чедип алыр ужуруг. Владимир алышкылар, адашкыларның ады, алдары Тываның спортче төөгүзүңгө кайгамчык арын болуп артар дээрзинге бүзүрээр мен.

180 мөгениң эң чидиг демиселиниң түннелинде Аяс Монгуш шүгген, Андрей Хертек үжүрлөшкөн, Амир Монгуш үшкү черни, Ай-Демир Монгуш дөрткү черни ээлээн. Элээн үр хүрешпээн Амир Монгуштун кытап чедишкениң хүрежип эгелээни көрүкчүлөрни өөрткен. Ол аныяк мөге чоокку үелерде база бодун көргүзүп эгелей бээр боор.

Борис ОНДАР.

ЧУРУКТАРДА: мөгелер девип турлар; хоочун мөгелер хүрежинге бирги черни алган Маадыр Сарыглар, ийиги, үшкү черлерни ээлээн Сергей Ынаалай, Сыын-оол Күжүгет олар; улуг мөгелер хүрежинде шүтгөн мөге Аяс Монгуш; аныяк мөгелер аразында чемпионнаан Александр Хуурак.

Василий Балчий-оолдун тырттырган чуруктары.

ТЕРГИИН ДЕРИЛГЕЛИГ АЪТ

Алдан-маадырларның тура халышкынының 120 чылынга тураскааткан Оргу-Шөлге болуп эрткен байырлалдың киржикчилери аът дерилгезиниң (ооң эезиниң кеткен идик-хевиниң, дериг-херекселдериниң) көрүлдезин улуг сонуургал-биле көргөн. Тыва кижиниң аъдын дерилгези болгаш идик-хеви, дериг-херекселдери төөгүдөн бээр кандыг чораанын ылаңгыя аныяктар кончуг эки билип алганнар.

Чөөн-Хемчик кожуунуң Хайыракан сумузундан келген усшевер дарган Кенин Сат бодунуң Доруг аъдын бүрүн дерип алгаш, көрүлдөгө киришкен. Чүген, чуларны, эзерниң базыткыштарын, дерги дөзүн, аъттың хөндүргезинде каасталгаларын мөңгүндөн шуткуп тургаш, чараштыр хээлеп, сиилбирлеп кылганы кончуг көрүштүг. Эзерниң колунун, чиримин, шавылыгырын багдан өрүп тургаш кылган. Төрпечизин, төпсезин былгаардан кылгаш, кыдын дургаар тыва хээлер-биле угулалаан. Сарыг сыдымны, сес кырлай өрөөн кижени дергизинде баглаан. Ынчангаш эзерниң бүрүн дериг-херекселдерин чараш кылдыр кылган. Аъттың ээзи кадыг идиктиг, торгу тоннуг, дордум сарыг курлуг, мөңгүн-биле каастап сиилбирлээн оттук-бижээн, даңазын азынган, ол бүгү үжен хар ажып чоруур аныяк эрни улам-

на аян-шинчи кирип турар. Көрүлдөгө шак мындыг хынамчалыг белеткедиг келген Кенин Сатка жюри кежигүннери чаңгыс эп-сеткил-биле бирги черни тыпсыр шийтпирни хүлээп алган.

Кенин Кудуш-оолович Сат — мергежилдиг ус-шевер дарган, даарандыкчы, чазаныкчы, тодаргайлаарга, кылып билбес чүвези чок кижжи. Ол биче бүдүрүлгелиг, ында чагыглар езугаар бүгү тыва идик-хепти, дериг-херекселдерни кылып турар. Россия Федерациязының бот-догуннаашкынының хүнүңгө тураскааткан девискээрлер аразының Москвага бо чайын эрткен Бүгү-россияның делгелгезинге ол киришкеш, шаңналдыг черни ээлээн.

Өвүр кожуунуң төлээзи он ийи харлыг Амыртаа Монгуштун мунганы Боразын база-ла багай эвес дерээн, ынчалза-даа биргизинге кайын чедер, аңаа ийиги шаңналды тывысқан.

Бо улуг байырлалдың аът дерилгезиниң көрүлдезинге чүгле ийи аът киришкени хомуданчыг болган. Ол чүге ындыг болганынга тайылбыры алыр арга-выс чок болган. Бодап көөргө бо көрүлдөгө суму, кожуун бүрүзү киржи болур аргалыг, ону чедир организаастап шыдаваан хире. Моон сонгаар ындыг четпестерни болдурбаза эки.

Алаш-оол ХЕРТЕК. ЧУРУКТА: Кенин САТ.

АЪШ-ЧЕМИ АМДАННЫГ

Байырлал хүннеринде Оргу-Шөлге аъш-чем саткан саарлыкчылар дыка хөй болган.

Бир баартак артында садыгжы-биле таныштывыс. Ол Бай-Тайга кожуунуң кожпо садыг-

жызы Мария Хертековна Олан болган. Эптинг-ээлдек садыгжының баартагынга садып алыкчылар дыка хөй кээр болган. Ооң кол чылдагааны ында бааранарның хөй азы амданныг болганы-даа эвес, садыгжының садып алыкчыларны дүрген хандырар дээш кызымак ажылы, эптинг-чымчаа болган.

ЧУРУКТА: садыгжы М.Х.Олан.

КАДЫКШЫЛ ДЭЭШ

БҮЗҮРЕЛ ТЕЛЕФОНУ — 5-32-55

— Саïда Белék-Баирóвна, республика чергелиг медицина-психологтук төптүң канчаар тургустуну келгениниң дугайында номчукчуларга кысказы биле таныштырып көрүңерем.

«Бистиң уругларывыс кадыкшылы—нацияның кадыкшылы» деп тезис «Сайзырал» төвүнүң ажилдакчыларына өзүп олулар салгалдыг кадыкшылы дээш чаа, үре-түннелдиг аргаларны дилеп тыварына кол удуртулга болуп турар. 2001 чылда ТР-ниң Ниити болгаш профессионал өөредилге яамызының сайыды Петр Александрович Морозов элээди уруглар ортузунга наркомания болгаш арагалаашкынны болдурбазын чедип алыр сорулга-биле Кызыл хоорайга медицина-психологтук төптү ажыдар дугайында дужаалды үндүргөн.

«Сайзырал» төвү «2001-2003 чылдарда наркотиктер ажыглаарына болгаш оларны хоойлууга чөрүштүр садып-саарарына удур комплекстиг хемчеглер» деп республика болгаш федералдыг программаларга база «2001-2006 чылдарда назы четпээннер аразына профилактика системазын хөгжүдөр дугайында» ведомство программазына даянып, ажил-чорудулгазын кылып турар.

— **Ажылыңарның кол углаһышкыңнар кандыг ирги?**

— Төп дараазында углаһышкыңнарлыг ажилдап турар:

Республиканың медицина-психологтук «Сайзырал» төвүнүң «Бүзүрел телефону» эргелекчизи, 15 чыл стажтыг психолог башкы Саïда Белék-Баирóвна АРТЫНА биле бистиң корреспондентивис ужуражып, дараазында чугааны кылган.

бирээде, массалыг информация чепсектеринге тускай специалистер хуннеринде акция, ада-ие университеди, янзы-бүрү клубтарны дамчыштыр кылып чоруткан ажилдарны чырыдары. Ийиде, өөредилге черлериниң ажилдакчыларына уругларның корум-чурум үревезинин, наркотик, арага-дарыны ажыглавазының дугайында айтырылгарга методиктиг дузаны чедирери. Үште, элээдилер ортузунга наркомания болгаш арагалаашкынны болдурбас дээш хемчеглерни алыры.

— **Бо талазы-биле кандыг ажилдарны кылып чорудуп турар силер?**

— Элээдилерге «Ажык чүрек» деп клуб ажилдап турар. Специалистерниң эрттирип турар тренинг-кичээлдеринге уруглар бот-боттарының аразына канчаар харылзажырын, боттарының кандыг чүүлге сундулуун өөренип, билип ап турар. Бо кичээлдер элээдилерниң хууда өзүлдезинге улуг салдарны чедирип турар. Психология, педагогика, медицина талазы-биле номнар бисте бар. Клубтуң ажил-чорудулгазын психолог башкы И.С.Гончарова удуртуп турар.

Чай кээрге-ле, төптүң ажилдакчылары школалар чанында күш-ажылдыг болгаш дыштанылганың лагерьлеринге чедип, лекция-беседаны кылып, ында ажилдап турар башкыларга методиктиг дузаны чедирип турар. Уруглар арага база наркотикти чүге ажыглап турарын айтырарга, эдержип турар эш-өөрүнүң аайы-биле сонургап ижиптерин чугаалап турар.

Чуртталганың кадык овор-хевиринге уругларны кижизидер дээш школа назыны четпээннерге, элээдилерге, үстүкү класстың өөреникчилеринге, башкыларга болгаш кижизидикчилерге тускай өөредилге программаларын ажилдап кылган. Аңаа үндезилеп эрттирген кичээл-

дерниң түннелинде уругларның каржы-хажагай, дүвүрээзинниг чоруктары чидип, класстың ниити байдалы экижип турары көстүп турар.

Харылзажыры берге, өөренир хөңнү чок, каржы, бажың-нарына туруксакас, чугаалажыры берге, кадык кошкак уруглар-биле хүн бүрүде тускай чугааны кылып, оларның багай шынарларын эдип ап турар бис.

Мындыг хевирлиг хемчеглерни ап-даа турар болзувусса, 2002 чылдың түннелдери-биле назы четпестер ортузунга кем-херек үүлгедишкени мурункузундан чүгле 1,1 хууга кызырылган. Кызыл хоорай, Барыин-Хемчик, Тожу, Чеди-Хөл кожууннарда элээдилер ортузунга кем-херек үүлгедир чорук көвүдөп турар.

2002 чылдың июнь 20-ден эгелеп элээдилерге болгаш ада-иелерге психологтук дуза чедирериниң «Бүзүрел телефону» дүн-хүн чок ажилдап эгелээн. Ооң дугаары 5-32-55. Ында тускай белеткелди эрткен специалистер долгап келген кижиге психологтук арга-сүмени берип турар. Оолдар (кыстар)-биле канчаар таныжып, найыралажып ап болурунун дугайында, эжи азы бөлүк чажыттары-биле, ада-иези, башкылары-биле маргыжыпканда, чүнү канчаарын, чайгы дыштанылга үезинде ажилды кайыын тып ап болурунун талазы-биле, ачазының (авазының) арагалап туруп бергенинге дуза көргүзерин дилеп, уруглар долгап турар.

Ашааның (кадайының) өскерлип чоруп турарының дугайында, элээди назылыг уруглары-биле маргыжып, билишпейн барган таварылгаларда, ашааның (кадайының) арагалап туруп бергенин, депрессиялыг байдалдан канчаар уштунарының айтырылларын салып, ада-иелер база үргүлчү дузаны бистен ап турар. Элээдилерниң эргелерин хажытпазы-биле юридиктиг сүмелер-

ни ап, албан-организация черлери-биле харылзаалыг ажилдап турар бис.

1-4 класстың өөреникчилеринге «Кадыкшылдың хуулгаазын чурту» деп кичээлдерни эрттирген. Ооң сорулгазы — бажыг кадыкшылды канчаар чедип алырын, күш-дамыр сайзыралын быжыктырарын өөредир. Аныктар ортузунга таакпылаар чорукту узуткаар сорулга-биле «Таакпы ыжы чок делегей» деп акцияны өөреникчилер ортузунга эрттирдивис. Үстүкү класстарның өөреникчилериниң ортузунга «Оожум, экзамен чоруп тур» деп невроз аарыны болдурбазы-биле тренинг-кичээл эрткен.

— **Ажыл-чорудулгаңар үезинде кандыг чүүлдер илереп келир-дир?**

— Төптүң ажилдакчыларының илереткени-биле уругларның арага аймаанга сонургалы 12 харлыында, а үргүлчү ижип эгелээри 14 хар четкенде таваржып турар. Үш дугаар элээди назынныг кижиге арага аймаан ижип, «шенепкен» болуп турар.

Пивону уруглар кадыкшылга ажыктыг суксуң деп санап турар. Арага биле таакпыны уруглар сонургап эгелей берген болза, удавас олар наркотиктиг бүдүмелдерни ажыглап эгелээри чигизиниң чок Чүге дээрге Тывада сөөлүг үеде наркотиктерни тып алыры кончуг белен болуп турар. Дискотека, компьютер залдарына, школаларга, профтехучилищелерге наркотиктерни садып, таратып турган таварылгалар турган.

— **Төптүң ажилдакчылары-биле кысказы-биле таныштырып көөр силер бе?**

— «Ада-ие университетинге» кижизидилге ажылына, уруглар-биле канчаар харылзажырының айтырылларына өөредип турар. Төптүң ажилдакчылары «Наркотиктер чок делегей» деп кежээни, «Блеф-клуб» база наркотиктерге удур темалыг чогаадылгар, чуруктар конкурзун республика чергелиг кылдыр эрттиргенер. Төптүң директорунда дээди категорияның психолог башкызы Виктория Викторовна Поля-

кова ажилдап турар. Ол 9 чыл психолог башкы стажтыг, а ниити башкы стажы — 18 чыл, 2 улуг программаның автору. Методист башкы Анна Самуиловна Лопареваның башкы стажы 26 чыл. Виктория Владимировна Чебодаева — профилактика ажылының талазы-биле директорнун оралакчызы, уруглар эмчизи, психиатр, нарколог мергежилдиг. Эмчи стажы — 15 чыл. Моон-даа өске дээштиг ажилдап турар специалистер хөй.

— **Ажылыңарга кандыг бергелерге таваржып турар силер?**

— Ажылывыска бергелерге база таваржып турар бис. Үстүнде адааным чүүлдерни болдурбас дээш ажилдаарга, чамдык чүүлдер РФ-тиң «Россия Федерациязына наркоманияны таратырына удур хөдөлүрүнүн дугайында» Хоойлузунга дүүшпейн баар таварылгалар бар. Ында арага-дарыга сундулуг уругларга медицина-психологтук дуза чедирериниң юридиктиг нормалары бижиттинмээн болуп турар. Ажилды чорудуп-даа турзувусса, назы четпестер ортузунда арагалаашкын айтыры ам-даа хөй бооп турары хомуданчыг.

— **«Сайзырал» төвү ам кандыг сорулгалар салып алган ажилдап турар ирги, Саïда Белék-Баирóвна?**

— Төптүң баазына республиканың психолог башкыларының методиктиг каттыжышкынын тургузуп, «Башкы» журналына элээдилерге хамаарышкан методиктиг сүмелерни үндүрер сорулгалыг бис. Өөредилге черлери-биле уругларга, ада-иелерге, башкыларга халас медицина-психологтук дузаны көргүзер талазы-биле керээлери чарып, дыштанылгалар үезинде төптүң баазына элээдилер ортузунга наркотиктиг бүдүмелдерни, араганы ажыглавазының аргаларын специалистерге өөредирин уламчылаар бис.

Кылыр ажилдар ам-даа хөй, ынчангаш күзелдиг кижилерни бистиң төп-биле харылзажып, арга-сүмеден кадарын диледим.

Римма ЧАВЫНЧАК
чугаалашкан.

Тожувус шаг-шаандан бээр бойдус байлаа, арыг агаары, оңсигени, аң-меңи, балык-байлаңы биле өске черлерден ылгалдыг.

Чурттакчы чонувус аразындан бир дугаар орус сөс өөренип алган угбавыс Любовь Калчанаевна Самбукайның төөгүзү үе биле деңге чаржып олулар. Ол 1912 чылда Тожу кожуунун Сейби суурунга аңчы, иви малдыг Калчанай биле Онтай Самбукайларның өг-бүлезинге төрүтүнгөн.

Люба 12 хар чедип чорда, ада-иези чок апарган. Өскүс арткап бичии уруг бай-шыдалдыг Сухомлиннерге хөлечиктеп, оларның өг-бүлезинге ижигип, амыдыралдың берге оруун бодунун эрешшоваа чоруу-биле шыдап эрткен.

Мырза Сухомлин Любаның күш-ажылга ынаан, амыдыралга чүткүлдүүн көрүп билгеш, 1929 чылда Кызылга эге билиг школазына өөредип каан. Улаштыр

Москвага аптека техникумун өөренип доозуп алган.

1935 чылда Кызылга аптека эргелекчилеп ажилдап турда, комсомолчу даалга-биле Чадаанага аптека ажыдары-биле чорудупкан.

Ол үеде Тывага амыдырал аажок берге, чоннүң хөй кезии үжүк-бижик билбес турган. Чадаанага 1936 чылдан бээр ак сеткилдиг ажилдап тургаш, өг-бүле аайы-биле 1948 чылдан эгелеп Чербиниң өскүстер бажыңына кижизидикчи башкы болуп ажилдаан.

1954 чылдың төңчүзүнде Любовь Калчанаевнаның уругларының ачазы чок апарган. Ол 3 бичии уруглары-биле арткаш, өскөн-төрээн чурту — Тожуе көжүп келген. Ол үеде суурга эге школа, чөмөннигге чери, интернат, садыг, клуб, хөй эвес бажың-балгат турган.

«Май 1» колхозтун школазын-

СООН САЛГАП...

га ажилдап, орус өг-бүлеге өскөн болгаш, өзүп олулар анык-өскөн ортузунга кижизидилге ажылын чорудуп турган. Ол эртембиллиги болгаш чаа колхозтажып келген чонну үжүк-бижикке өөредип, аш-чем быжыраарын, идик-хепти даарап, чуурун, бажың-балгатты чугайлаарын, ногаа, картошканы канчаар тарырынын өөредип чоран.

Шынап-ла, Любовь Калчанаевнаның Сухомлиннерге амыдырал-чурттаары-биле хөлечиктеп чораны улуг аас-кежик болган. Аңаа эртем-билигиниң, амыдырал-чуртталганың оруун олар ажыдып берген. Сухомлиннер Любага дыка ынак чораннар. Оларның ачызында ол тыва херээженнерден бир дугаар аптека ажилдакчызы бооп чорая-

нынга чоргаарланмас аргажок.

Любовь Калчанаевна пенсия үнгүжеге ак сеткилдиг күш-ажылы дээш кожуунун херээжен чон ортузунга ажил чорудар килдизиниң хүндүлүг бижиктери-биле база «Ада-чурттун Улуг дайынына Тиилелгениң 50 чылы» деп медаль-биле шаңнаткан. Ол 85 харлыында ынак ажитөлүндөн, ха-төрелдеринден чарлып чоруткан. «Самбукайның чугаазы» деп тоожунун кол маадыры ол бооп арткан.

Любовь Калчанаевнаның ынак уруу Людмила Георгиевна Хүрбештей садыг техникумун дооскаш, өскөн суурунга садыгылап ажилдап турда, комсомол райкому кожуун төвү — Тоора-Хемге харылзаа белдиринге санакчы-бухгалтер кылдыр ажил-

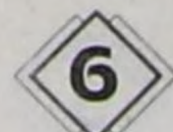
дадып каан. Тожунун инвалидтер болгаш пенсионерлериниң ай санында алыр пенсия акшазы ооң холун дамчып эртип келген.

Людмила Георгиевнаның уруу Люба Кызылдың садыг училищезин дооскаш, Тоора-Хемде коммерсантылап ажилдап турар. Ол Новосибирск хоорайдан шынарлыг барааннарны эккеп, үе аайы-биле чоннун чагыын күүседип турар.

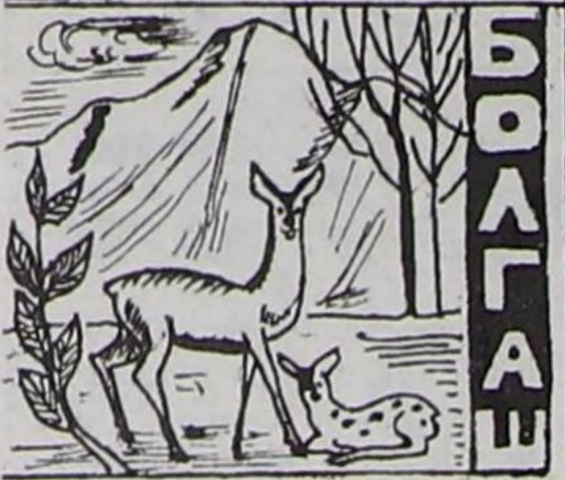
Рыноктун аар-берге үезинде чонга ачы-буян чедирип чоруур Любовь Калчанаевнаның уруу биле уруунун уруу авазының база кырган-авазының кижизиг мезүшынаның дөзөп, ооң амыдыралын уламчылап, бистиң аварыста мынчаар чурттап чоруур.

Галина ТАЙБЫЛ.

Сыстыг-Хем суур.

БОЙДУС

КИЖИ

Айтырыг — харыы

Идик-хеп хээр хүлчүктер (орустап моль дээр) көвүдээн. Алгыдан кылган тон, бөрт, хөрөктөөш аймаан каяа-даа азып, шкаф, аптара-даа иштинге суп каарга, бо-ла хээп чип каакан боор.

Чоокта чаа мырыңай чаа даарап алган киш кежи моюндурuumнун кыдыын база чүү-даа чок кылдыр хээп каакан болганнар. Кулугурлар арта каракка орта көзүлбес. Хораннап-даа каарга, элээн бооп чоруй, катап тыптып кээр-дир. Ынчангаш ол моль дээр хүлчүктер-биле кандыг демисел чорудуп болурул? Ол айтырыгны тускай мергежидиглер-биле харылзажып тургаш, солун арны дамчыштыр харыылап бээриңерни дилеп олур мен.

Катя Ондар.

Бо чагаада айтырыгларны харыыладыры-биле ону Кызыл хоорайда ТР-ниң күрсанэпид-хайгаарал төвүнче чоруткан бис. Удаваанда ында ажылдап турар энтомолог эмчи Айдың Күжүгеттен харыы келген. Ону моон адаанда парладывыс.

Часкы үеде апрель айдан эгелеп квартираларга ховаган мольдар ужуп эгелээр. Ол ховаганнар кештен кылган дүктүг идик-хептин катташтак черлеринге чуургаларын төп каар. Ол чуургалардан ак курт-чугаштар үнүп, чыдар черлеринде кештерни, дүктерни хээп, оларнын-биле чемненип эгелээр.

Бир эвес мольдар идик-хепти хээвезин, олардан ону камгалаар дизе, ховаганнар оларга чуурга төгөр арга бербес херек. Чогум ол ховаганнар боттары хоралыг эвес. Мольдардан идик-хепти камгалаарының эң нептереңгей хевири—нафталинни ажыглаары. Нафталин чогум мольдарны хораннапас, чүгле коргудар чүүл болур. Оон ыңай мольдарны коргудар, идик-хепче чагдатпас чүүлдер кылдыр скипидар, керосин, лизол болгаш өске-даа чыды чидиг чүүлдерни ажыглап болур. Ынчалза-даа ол бүгү чүүлдерден нафталин үр читпес, чыды-даа кижиниң хөңдүңге дегбес.

Ынчангаш кышкы хепти шын, белен-селен моль ховаганнар кирбес черге сугары, шын шыгжаарындан оларнын бүдүн-бүрүн болуру кол хамааржыр. Оларны муңгаш аптара азы шкафтарже шыгжаарының бетинде эки шеткалап аштаар, ооң соонда ол кышкы идик-хепти даштыгаа хүнге каш шак иштинде азар. (Моль ховаганнары хүн чырыы, херелдеринге чоруп шыдавас) Оон ол хептерни чаа кактап-кактап база катап шеткалаар. Эң ылаңгыя сыгыгларны эки шеткалап аштаар болза эки.

Айдың КҮЖҮГЕТ,
энтомолог.

ДЕЛЕГЕЙ ЧЕРГЕЛИГ

1972 чылдың ноябрьда ЮНЕСКО-нун чингине конференциязынга бүгү-делегейнин культура болгаш бойдус салгалын камгалаарының дугайында Конвенцияны хүлээп алган. 1975 чылда күштүг болуп кирген. Бүрүткелиниң соонда 20 чурттар кирген. 1988 чылда Конвенцияга Россия кирген. Амгы үеде 172 чурттар Конвенцияның кежигүннери болуп турар. Бүгү-делегейнин салгалының даңзызында бойдустун 145, культураның 563, бойдус-культураның 23 объектилери делегейнин 125 чурттарында турар. Россияның талазындан культураның 11, бойдустун 6 объектилери кирип турар. Амгы үеде Россияның 12 бойдус комплекстерин даңзыже киририниң белеткел ажылдары чоруп турар.

Конвенцияның кол ооргазынга, культураның болгаш бойдустун салгал дамчып келген объектилери амгы болгаш келир үениң салгалынга камгалап арттырары чүгле ол девискээрде турар күрүнелерниң эвес, ооң камгалалы дээш харысалгада

делегейнин кады ажылдажылгазы киржип турар. “Бүгү-делегейнин салгалы” деп билиг, культураның болгаш бойдустун тураскаалдарының ужур-утказы ниити кижилерге хамаарылгалыын бадыткап турар.

Бүгү-делегейнин салгалы объектилерин даңзызында культураның, бойдустун болгаш холушкак объектилер кирип турар. Культураның тураскаалдарының даңзызында: Египеттин пирамидалары, Майяның үнелиг архитектурлуг болгаш культурлуг тураскаалдары, Версальдың ордузу, Кыдаттын улуг ханазы, Москваның Кремли, Кызыл шөл, Санкт-Петербурктун төөгүлүг төвү дээш, өске-даа черлер хамааржыр.

Бүгү-делегейнин бойдус салгалының даңзызынче Россияның эң ховар бойдус объектилери: Коминиң арга-арыы 1995 чылда, ооң соонда 1996 чылда Алтайның алдын даглары, 1999 чылда барыны Кавказ, 2000 чылда Куршскунун кадыры, 2001 чылда төп Сихотэ-Алинь хоорай кирген.

Убса-Нур ыйгылаажы чер кырының тургузуунун болгаш бойдустун боду бүткен онзагай чараш булунун тургузуп турар. Заповедникте куштун 376 хевирлери демдеглеттинген, ооң 34-ү Россияның Кызыл дептеринче, 46-зы республиканың Кызыл дептеринче кирип турар. Үнүштүн 1076 хевирлери, 7-зи Россияның, 29-у Тыва Республиканың

чези-биле 2003 чылдың июль 4-те Парижке ЮНЕСКО-нун Бүгү-делегейнин бойдус салгал комитетиниң 27-ги сессиязынга биосферлиг заповедниктин девискээрин бүгү-делегейнин бойдус салгалының объектизи кылдыр чарлаан. Ол черлер Эрзин, Тес-Хем, Өвүр, Мөңгүн-Тайга кожууннарның девискээринде турар. Убса-Нур ыйгылаажының чам-

“Убса-Нур ыйгылаажы” — заповедник

дык кезии Моолдун девискээринде турар, ыңчангаш Россия — Моол холушкак объект кылдыр тураскаалдарның бүгү-делегей салгалынче ыңчаар кирген.

Ынчип кээрге, Азияның төвүнде бурунгу тыва черивис хөөмейиниң, хамнарның чурту деп делегейде билдингиринге деңештир ЮНЕСКО-нун бүгү-делегейнин бойдус салгалының тураскаалы деп албан езузу-биле хүлээп көрдүнген.

Андреан ДОДУК. “Убса-Нур ыйгылаажы” күрүнениң биосферлиг заповедниктин директору.

АРЫГ ТУРЗУН

Бистиң өскөн-төрөөн Бажың-Алаагывыс — төөгүлүг суур. Ооң адаа талазында Бора-Чыраа ужунда Чайлаг-Алаакта Тываның эрте-бурунгу культуразының бир төвү, кол хүрээзи чораан Устүү-Хүрээнин артынчылары бар. А суурнун үстүү талазында эрте-бурунгу уйгур шивээнин артынчылары бар. Ооң иштики шөлү 12,5 км. квадрат, бурунгу Тывага эң улуг шивээлерниң бирээзи турган. Оон аңгыда ооң чоогунда даглар баштарында оңгу шивээлер база бар. Ынчангаш амгы Бажың-Алаак суурнун чурттакчы чонунун аразында ам-даа уйгур-ондарларның амыдырап-чурттап чорууру таварылга эвес.

Төөгүнүн бо тураскаалдыг черлерин көөр дээш бистиң суурга мооң мурнунда даштыкы аалчылар чаңгыс эвес удаа келгилээн. Харын-даа Россиядан безин та чеже кижжи келген. Оларны школа директору чораан Чаңоол Дозур-оолович Ондар уткуп, ол төөгүлүг черлерни көргүзүп, тайылбырлап бээр чораан. Бир

катап аалчыларның бирээзи: “Оо, бисти Христос өршээзин! Мырыңай-ла Улуг Моолдун чоогунда келген улус ышкакжыл бис—дээш хөлчок магадаан.

Бажың-Алаак суурга баштайгы коллективтиг ажыл-агый “Искра” колхоз 1951 чылда тургустунган. Ону долгандыр бойдус хүрээлел денди чараш. Соңгу талазында Чадаана хоорайдан Кызылче чазагылг орук шөйлүп баткан. Хүрээлеливис — байлаавыс Көдээ ажыл-агый талазы-биле суурнун чону колдуунда мал, чер ажылдыг. Тарылгага ажыглаар чери колдуунда шынаада. Чамдык кезээ арга-шынаа зоназында база бар. Къжын харының кылыны ортумаа-биле 10-21 см. Өл-шыктын хуваалдазы суурнун шөлдеринде дески эвес. Ынчангаш бажың-алаакчылар суггарылгаже улуг кичээнгеи салып турар. Хөй мал-маган азыраарга, оор алгаш баар, ие-черге тараа, ногаа тарып аарга, кедалиин чон билир апарган. Амгы үеде оларның мурнунда эң

кол айтырыг бок үнүштерден, хоралыг ымыраа-сээктерден, курттардан көдээ ажыл-агыйга ажылдап турары тарылга шөлдерин камгалаары болур. Бажың-алаакчыларның ногаа, картофель, тараа тарыыр шөлдеринде дараазында бок үнүштер таваржып турар: пырей, ногаан шетинник, хову вьюногу, ак марь, өлен, Хоралакчылардан өргелер, күскелер, капуста сээги, капуста ховаганы, шык

лыг Чадаана хем, Кара-Суг олар бооп турар. Суглуг хемнерни кайы хамаанчок хирленишкиден, арга-арыгы хоралыг курттардан, суг шыва алышыкынындан камгалаар сорулгалыг бис. Ынчангаш долгандыр агып чыдар дамырак суглар, хемнерни хирлендирбес, санитарлыг арыг-шевер чоруктуң негелделерин сагыыр, хоралыг бүдүмелдерни, химикаттарны сугже кирибес, бадырбас, арга-арыг, шөлдерге арттырбас дээш суурнун чурттакчылары кызып турарлар.

Хүрээлеливис — байлаавыс

мотылегу, картофель штангазы. Ындыглар-биле демиселди тускай эртемниглер-биле дугуржуп, оларның сүмелерин езугаар чорудар болза эки.

Бистиң суурувустун девискээринде камгалалдыг черлер (хатан болгаш янзы-бүрү бойдустун болуушкуннарындан черниң хөзүнүн камгалаары): чардынган черлер (тарылгага ажыглаар шөлдер), Кызыл-Хавак, Көк-Хавак биле Арыг-Бажы фермаларының девискээри, суг курлавыр-

Оон ыңай бисте арай-ла аскап турар чүүл — суурувуста ногаанчыдылга ажылы шоолуг-ла чорбайн турар. Суурувустун девискээринге чаш, ногаан үнүштерни тарып өстүрээлинер. Олар суг болгаш хөзүн кадагалаарынга аажок улуг ужур-дузалыг. Аргалыг-ла болза хемнер уннарынга инек, хаван фермаларының кажаларын сугдан элээн ыракка кылыр болза эки.

Александр МОНГУШ.
Чадаана хоорай.

ПӨШТЕ ЧҮҮ ҮНЕЛИГИЛ?

Сибирьнин чону шагдан бээр мындыг үлегер чугаалыг чораан: “Шивилиг черге ажылдаар, хадыңныг черге хөглээр, а пөштүг черге бурганга чүдүүр”. Пөшке хамаарыштыр ыңчаар чугаалааны анаа эвес, бир-ле ханы уткалыг, ону хөлчок үнелеп көргөни ол бооп турар.

Бистиң тайга-сыннарывыста пөш ышкак чараш болгаш хөңү ыяш чок дизе, ында чазыг чок. Аңаа чүгле шиви биле хадыңны деңеп болур. Пөштүг арга-эзимнерде чурттап-амыдырап чоруур киш, диң, адыг, хөөрүк, тайга хаваны, кээрген болгаш өске-даа аң, куштар кускү, кышкы үелерде пөш тооруун кол чемиш кылдыр ажыглап турар.

Пөште эң үнелиг чүүл оон тооруу бооп турар. Шингээл талазы-биле тоорукка чедер чимис чок деп, эртемденнер бадыткаан болгай. Маңаа мындыг деңнелгени кирип болур:

бир эвес дагаа чуургазының калориязы 158, инек эъдиниң — 214, сүт хоюунун — 243, хаван чааның — 615 болза, тоорук хоюунун калориязы 688 бооп турар. Ынчангаш ол кижиниң организмине эң ажыктыг чемиш бооп турар. Пөш 500 чыл хире чурттаар. Ол хөзүн кырынга үнүп өзүп эгелээн соонда, 70 чыл болгаш тооруун берип эгелээр. Эң элбек дүжүттү 250 харлыынга чедир бээр. Эртемденнерниң санап турары-биле алырга, Россияның пөштүг аргалары чылда ортумаа-биле 1,5 тонна тоорукту берип болур. Эртемденнер пөштүн тоорук бээр аргаларын күштелдирер дээш ону хады-биле хайнакташтырган. Түңнелинде пөш 4-5 чыл болгаш-ла, тооруун бере берген.

Пөш тооруун колдуунда конфета кылыр бүдүрүлгелер

ажыглап турар. Ооң чемижи эм шынарлыг. Ында нерв системазы оожуктурар витаминнер хөй. Чүгле ол эвес, кижиниң организмине өзүлдезинге база өске-даа органнарга дузалыг бүдүмелдерниң комплекзиниң тоорукта элбээн эртемденнер бадыткаан. Пөш тооруунун үскүрү 60-80 хуу чедип турар, чулуунун ажыктыын үнелеп четпес. Ооң чиг чулуу (чугу) өрт-

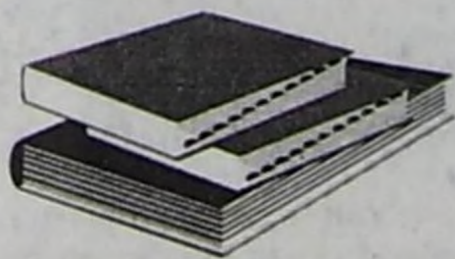
тенген, балыгланган, ириңнээн черлерни экиртиринге, а ооң бүрүзү сөөк-даяк болгаш өске-даа аарыгларны эмнээринге улуг салдарлыг. А пөштүн бодунун үзү бүгү талазы-биле ажыктыг. Янзы-бүрү аыш-чем продукцияларын үр үеде шыгжаарынга пөш азы оливка үзүн ажыглап турар.

Оон ыңай бистиң чуртувуста карандаш сывы кылыр кара чаңгыс ыяш база пөш бооп турар.

Чүгле ол эвес, пөштүн чымчак, чараш ыяжындан янзы-бүрү хөгжүм херекселдерин, үс болгаш ары чигири чыыр доскарларны болгаш өске-даа чүүлдерни бүдүрүп үндүрүп турар. Бистиң тыва өгбелеривис безин өгүштинин дериг-херекселдерин, аптараны, шургуулгаларны, үлгүүргелерни, хомдуну, эжик-хаалгаларны пөштөн чазап ап чорааннар. Оон ыңай пөштүн чажыттары дыка хөй. Чижээ, пөштөн кылган савага куткан сүт белен ажывас. Пөштөн кылган шкапка хеп оондактаар ховаганнар көңүс чыллбас. Бо болгаш өске-даа пөштүн чажыттары эртемденнер амдыгаа чедир илередиш шыдавайн турар.

Ынчангаш төрөөн Тыва-выстың кайгамчык чемиштиг ыяжы пөштү камнап чоруулунар.

Арагачы ДОНГАК.
Чөөн-Хемчик кожуун.

Тыным болган дылым

ЧАМДЫК САНАЛДАРЫМ

Тываларның дыл-домаа дээрге Азия чурттуг улустарның шаг-төөгүдөн бээр эң-не байлак болгаш чечен-мерген дылдарының бирээзи-ле болгай. Ол дугайында тыва үлегер домактар безин тодаргай херечилеп турар: Кижиге болуру — чажындан, Аът болуру — кулундан, Ада көрбээнин — огул көөр, Ие көрбээнин — кызы көөр. Куш-даа болза, уялыг, Курт-даа болза, үнгүрлүг.

Тыва дилының дугайында бо материалды солунга бижир ужурга таварыштым. Чүге дээрге төрөөн дилыны хажыдып бокталдырары ам-даа үргүлчү-левишаан-дыр. Чижээ, мырыңай чокта чаа радио дамчыштыр чугаазына бир херээжен дарга мынча диди: "Школачыларның медосмотрун эрттирдис". Хей радио дыңнакчыларының мурнунга чүве чугаалаар дээр харысалгалыг болгаш бодунуң чугаазының культуразын сагыр кижиге турган болза, "Школачыларның эмчи шинчилгезин эрттирдис" деп чугаалаар ийик. Ынчаарга ук дамчыдылганы белеткээр журналист кижиге база буруулуг-дур: дамчыдылганың сөс-домаан, чугаа культуразын ол хайгаарап көөр ужурлуг турган.

Тыва дылды хажыткан, бокталдырган сөстөр, домактар республиканың чамдык солуннарының арыннарына база

парлаттынып турар. Чижээ, "кирериниң экзамени, регионнар, статусу" болгаш оон-даа өске. Ол сөстөрүң тыва дылда очулгазы бар-ла болгай: **шылгалда, девискээрлер, эрге-байдалы**. А бир эвес төрөөн дилынысты хүндүлөвөс, хумагалавас болгаш шак ынчаар бокталдырып хайнакташтырар болзувусса, тыва дылдың барык ортаа кезии, чээрби, үжен чыл эрткенде, орус азы даштыкы сөстөр-биле бокталып, хайнактажы бээр. Чогуна ынчаарда тываларның чаңгыс аай национал дилы чиде бээр. А дыл дээрге кандыг-даа чоннуң нация болур эрге-байдалының кол негелделеринин бирээзи болгай. Бир эвес тывалар төрөөн дилын чидирер болза, нация эвес, а биче буурай улус болу бээр.

Бо дугайында Тываның амгы үеде хоочун болгаш хүндүлүг эртемденнеринин бирээзи Доруг-оол Алдын-оолович Монгушка чокта чаа чугаалаарымга, тыва дылдың моон соңгааргы салым-чолунга хамаарыштыр сеткил дүвүрээшчинин ол база илгериледи. Доруг-оол Алдын-оолович дээрге хей номнарның, словарьларның автору, тургукчузу болгай. Чижээ, 32 муң сөстүг орус-тыва словарьны Москвага 10 муң экземпляр тиражыг кылдыр Д.А.Монгуштуң редакторлааны-биле 1980 чылда парлаан болгай.

Тыва дылды бокталдырбас, арыг кылдыр хевээр арттырар, камгалаар, харын улам сайзырадыр талазы-биле бодумнуң хууда саналдарымны солуннарга бижип, хуралдарга чугаалап шаг болдум. Ам база катап бижип көрейин.

"Тыва дылдың амгы байдалы болгаш моон соңгааргы хөгжүлдүзү" деп темалыг эртем-практиктиг конференцияны Кызыл хоорайга 2003 чылдың дөрткү кварталында эрттирери эргежок чугула деп санаар мен. Ындыг конференцияны организаастаары, эрттирери үениң негелдези деп бодаар мен.

Тыва Республиканың Чазааның чанынга шаанда ажылдап турган терминология комиссиязын Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунун директору В.Д.Март-оолдун дорт киржилгези-биле диргизип ажылдадыр, солуннарда, радио, телевидение дамчыдылгаларында хажыдышкынныг тыва дылда материалдарны ук комиссияны хуралдарына сайгарып көөр, сүмелерни кылыр.

Тыва-орус словарьны 1968 чылда база-ла Москвага парлаандан бээр ам үжен беш чыл эрткен. Ол словарь ном садылгаларында көңүс чок. Ынчангаш ук словарьны 2003 чылда чаартып сайзыраткаш, 2004 чылдың бирги кварталында парлаар, оон чарыгдалдарын Тыва Республи-

каның 2004 чылда бюджетинге тускай одуруглар-биле баш бурунгаар айтыр.

Чырык өртемчейде, амылыг бойдушта мөңгө чүве чок болганда, амгы үеде хоочун журналистерни, очулдурукчуларны кымнар солунурул деп, айтырыг чиди-биле тургустунуп келген. Ынчангаш журналистерни, очулдурукчуларны өөредир, белеткээр салбырны Тываның күрүне университетинге 2003-2004 өөредилге чылында тургузуп ажыдар дугайында чугула болгаш нарын айтырыгны Тыва Республиканың Чазаак деннелинге сайгарып көргөш, шийтпирлээр.

Тыва дылдың ужур-дузанын, ат-алдарын бедидер. Ужур чүл дээрге тыва дылды билири азы билбеси-даа "чугула эвес" деп санаар чамдык тыва кижилер бар апарган. Оон ужурунда төрөөн дилын билбес анык тыва кижилер ылангыя хоорайларда сөөлгү чылдарда көвүдөп турар. Ынчангаш тыва дылдың албан өөредилгезин школаларга, өөредилге черлеринге организаастаар, ол талазы-биле тыва дылды доозукчуларның күрүне шылгалдаларының бирээзи кылдыр доктаадыр. Тыва Республиканың Чазааның чамдык хуралдарын, ТР-ниң Улуг Хуралының адаккы болгаш үстүкү палаталарының чамдык сессияларын тыва дылга эрттирерин доктаадып чурумчудар. Тыва Арат Республиканың

үезинде орус болгаш тыва дылдарны аажок хүндүлээр турган. Орус, тыва дылдарны өөренир бөлгүмнер безин ТАРН ТК-ның болгаш ТАР-ның Чазааның чанынга доктаамал ажылдап турду. Тыва дылды эки билир орус даргаларга болгаш тускай эртемниглерге ийи дакпыр шалыңны база төлеп турган болгай. Ам дээрге тыва дылдың үнези барык чок кылдыр чамдык кижилерниң санап эгелээни дыка хомуданчыг-дыр.

Дылдар дугайында Россияның болгаш Тываның-даа хоойлулары бар. А херек кырында ук хоойлулар колдуунда чүгле саазын кырында. Ынчангаш ТР-ниң күрүне дылдарының бирээзи — тыва дыл дугайында хоойлу төлөвилелин дарый чогааткаш, хүлээп алырын Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлудулга палатасының бүгү депутаттарында улуу-биле дилеп турар мен.

Мээң бо саналдарымны деткирин, ол дугайында солуннарга бижирин, радио, телевидениеге, хуралдарга чугаалаарын Тываның дил эртемденнеринден, чогаалчыларыннан, журналистеринден, ылангыя кожууннарда, сумуларда школалар башкыларында улуу-биле дилексээн ийик мен.

Алексей ДУТЕРЖАА.

Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы.

Тыва-англи, англи-тыва деп ийи ангы кезектен тургустунган ном үнүп келди. Ол ниити тыва дылдың байдалына хамаарыштыр онзагай чүүл. Бо ажыл болза тыва болгаш англи дылдарның аразында харылзааларның хөгжүп, чаа сайзыраңгай чадаже үнгениниң база бир херечизи болур. Манаа холбаштыр моон мурнунда үнгүлээн ажылдарны каксы-даа болза, айтыры чугула. Тодаргайлаарга, Э.Салчактын "Үш чүүл эртемниг оол" дугайында англи дыл кырында үнген ному, Россия хемчээлдиг тыва тоолдар кирген англи дылче очулгалыг чыныды дээш, оон-даа хөйну айтып болур. Ол ышкаш мындыг хевирлиг ажылдарны кылып турган оралдажышкыннар (Р.Н.Конгар) турганын база билир мен. Харын-даа амгы үеде белен, чүгле үнерин манап чыдар "Тыва-англи чугаа ному" деп А.Б.Седен-Хуураактын ажылын херек кырында тудуп көрүп, сайгарып-даа турдум. Оон ыңай Америкага Алан болгаш Ральф Дейтон алышкылардан (Tuva (U) (en)leneyage) "Тыва дыл" деп ном он ажыг чыл бурунгаар үнгенин база дыңнаан мен. Ынчангаш канчаар-даа ал кээр болза тыва дылдың делегей деннелинче үнүп турарының, оон ужурдузаны улгадып олураарын херек кырында көскү барымдаалары бо апаар. Ынчангаш чаа үнген бо ном база бир базым болур.

Амгы номга хамаарыштыр бодалдарымны илередип көрейин. Бир-ле дугаарында номнун ады кижиге караанга илдигил келир. "Тыва-англи, англи-тыва сөстүк". Маңаа доран-на "сөстүк" деп сөс тыва номчукчуга билдинмейн баар. Амгы тыва литературлуг дылда мындыг сөс

чок болгай. Аңаа чок сөстүг, сөс, сөсчүгөш дээр хевирлери харын таваржып болур. Ынчаарга бо сөстүк деп сөс кайыын алдынганын, моон мурнунда (архаизм) ындыг сөс турган бе, амгы үеде ынчаар ажыглап болур бе азы тыва дылга чок өске түрк дылдарда мындыг сөс таваржып турар бе дээр чижектиг эвээш эвес айтырылгар тургустунуп келир. Аңаа хамаарыштыр айтырылгарың доран тода шийтпирлеттинери берге.

Херек кырында байдалды ам көөрге, амгы тыва литературлуг дылче чаа сөстү (неологизмни) номнун авторлары сүмелзэн-дир. Оон тыва дылче бактаап кирерин, хүлээп алыр-албазын тыва дылдыг кижилер боттары билер апаар. Ону күш-биле албадаар азы шуут хоруур дээр хевирлиг ыйдышкыннар турбазы күзенчиг. Ындыг болбуже номнун арын бүрүзүндө "сөстүк" кылдыр катаптап кирип турары чиктиг, кандыг-бир психологтук дуржулга азы хөйге билдингир "25-ки кадр" (ыйдышкын)-ның база бир янзы хевириниң шенелдези-даа кижиге сагыжына кирер.

"Сөстүктүң" дорт очулга тайылбырын номнун 74 дугаар арында англилеп dictionary азы оңу база бир чада тавартыр очулдураарга, словарь кылдыр үнүп келир. Ындыг болза "сөстүк" дээрге словарь дээни ол дээрзи чүгле 161 дугаар арындан чүгээр тодараар. Ында безин дорт словарь эвес, а оон синоними кылдыр билдинип турар. Ынчап кээрге сөстүк дээрге ниитизи-биле алырга "Словарь" дээни ол ийикпе азы утка талазы-биле чок-ла дизе, сөзүглел бооп болур. Ынчангаш ниитизи-биле түңней чугаалаарга, авторлар чаа чүүлдү, чаа сөстү сүмелзэн-дир,

ТЫВА-АНГЛИ СӨСТҮГ

ам бистиң боттарывыстан хамаарыштыр. Дидим сүмелзэн-дир, ол эки. Мен бодум хуумда, англи дыл башкызы кижиге болганымда, ук сөстү база ажыглап шенеп тур мен, ону хүлээп алыр-албазы — өөреникчилерниң эргези.

Оон ыңай ниити номга хамаарыштыр билеп алыксанчыг чүүл оон авторлары-биле холбашкан. Бир дугаар таваржып турар кижилер болганда, чүгле аттары эвес, а оларның дугайында оон арай тода айтылган болза эки турган ийик. Англи дылдыг чурттар-ла көвей болгай (Англия, АКШ, Канада, Австралия), чогум кайыын улузул ол? Эртем-билини кандыг кижилерил, каяа, чүну доосканнарлы? Ном үндүрер юридиктиг эргелери кандыг байдалдыгыл? Мындыг айтырылгарны салып олураарым анаа-ла сонургал эвес, а бижиттинген ажылдың утка-шынары-биле холбашкан. Кончуг улуг сонургалдыг бо ном-биле баштайгы дээрзинде чүгүртү-даа болза, танышкаш, дараазында тодаргай эскерилгелеримни манаа илередип көрейин.

Эң-не баштай кижиге шаптыктай бээр чүүл — грамматиктиг болгаш техниктиг частырылгарың хөйү. Мырыңай бүдүн арын безин катаптаптынып турар таварылга бар (ар 25-26) оон ыңай катаптаашкын арын 52-де). Таанда-ла. Кандыг-даа далаш чүүл болза, ынчаар кылырга тааржыр бе? Ылангыя ийи дыл, ийи чурт аразында ажыл-дыр. Иштики-даа, даштыкы-даа болзувусса, бот-боттарывысты хүндүлөжип көрзүвүссө. Бо номну эрттирип турган кижилер база мы-

наар кичээнге салып, хары-салганы бодап көөр турган. Мырыңай чүүл дээни безин билдинмес сөстөр бар: ac barren (а) ар 11 азы ол-ла арында арык basket (n). Алфавит сагыттынмайн барган ск-ның мурнунда сы (ар 72) кире берген таварылга бар. Тыва-англи, англи-тыва сөстүктүң (ар 2) аразында чартык сек салдынмаан, бел-кеш (ар 15) де-фис чок, какпа-номда шын эвес какпа (ар 41), кенним-номда шын эвес керним (ар 44), ыглаар (ар 117) шын ырлаар, кыйынында (134) кыдынында, нефт (ар 59) нефть акызы (ы) (ар 246) акызы, пива-пиво (ар 188) болгаш оон-даа өске.

Даштыкы кижилер кылган дээш ону долузу-биле шынарлыг, эки кылдыр көөрү шын эвес, даштыкы-даа болза, ол бистиң-биле демей чедер-четпестиг кижидир. Ынчангаш частырылгы, арай далаш ажылды эрттирип болурунун тода херечизи бодур.

Кандыг-даа дылды өөренирде кижиге оон литературлуг адалгазы-биле шингээдип алыры күзенчиг. Ындыг болбуже чаа үнген номда шын эвес сөстөр ажылгалы хөй таваржып турар. Ылангыя диалект адалгалар-биле сөстөр каттыжышкыны кончуг шаптыктыг. Артында ангы-ангы диалектилерден адалгалар будулгаазыныг кирип турар.

База бир номга киризе чугула чүүл — англи сөстөрүң транскрипциязы. Ол чокка номнун ажылгалы шоолуг дээш чок болур. Черле ынчаа англи дыл-биле холбашкан өске-даа словарьларда ыяап турар транскрипция кирип турары билдингир болгай.

Мырыңай чаа бир дугаар бижиттинген ажыл эвес, моон мурнундан үнген төрөл словарьларның эки ажыктыг талаларын бо ажылга кириген турган болза кончуг эки турар ийик. Ол ышкаш словарьларда кирген сөс бүрүзүнүң ангы словарь статьяларының ниити тургустунган эртем езугаар принциптерин чүге ажыглап болбас деп. Ол делегейде тарай берген байдал ышкажыл. Чижек кылдыр "ОХ Оп азы "Русский язык" үндүрүглерин айтырга-ла четчир.

Парлаттынган номнун эки талалары база хөй. Ылангыя тыва этнографизмнерни тода бергенин чүүлдүгүзүнүп көрдүм. "Хөөмей", "Ааржы", "Хүндү" дээр чижектиг сөстөрүң очулгазы чедишкениг, харын-даа немей тайылбырны бергени солун. "Ф" деп үжүктүг сөстөрүң англи дылче очулгазы кыска болгаш чедингир, билдингир болуп турар. Тыва литературлуг дылдың амгы үеде байдалын, ында сөстөрүң янзы-бүрү адалгаларын сонургап турар кижиге болганымда, бо номдан менээ ажыктыг чижектерни база алгыладым.

Номну төңчүзүңге чедир таныжып көргөш, чедер-четпестиг-даа болза, ажыл кылдынгандыр деп түннелге келбишаан, авторларга чөрүлдээлиг бодалдар кирген-даа болза, четтиргенимни илередип бижип олур мен. Ам арта тыва чонга номнун тургукчуларының халас сөһөп турарының дугайында ажылды эң-не соонда демделгезин болду.

Болат-оол БУДУП.

Кунгуртук школазының башкызы.

